

KONCSOS FERENC

MODERN MÍTOSZOK ÉS TÁRSADALMI VISZONYOK

RÉSUMÉ: (*Myths and social relations.*) Myths are formed as a result of alienation and limited human activity. Modern society manipulates people's activities in order to secure society's own supremacy and by forming myths which is an important means of restricting individual autonomy. If mythical perception infiltrates philosophy it will become "pseudo-language" and will not be able to fulfil its critical function in going beyond reality. The fight against myths in philosophy means a return to an ontological way of thinking.

"... még a mítosz és elidegenedés ellen lázadó ideológusok is a mítoszt és az elidegenedést alapozzák meg."

(Hermann István)

A nyolcvanas évek elején egy vizsgálat során felkértek 10--14 éves fiatalokat, hogy képzeljenek el egy "boldog országot", ahol az emberek nagyon jól élnek, ahol nincsenek szegények, nincs háború, az emberek nem nyomják el egymást, mindenki szabadon és boldogan él; valamint ennek az ellentétét, ahol az emberek rosszul élnek, majdnem mindenki szegény, csupán néhány dúsgazdag ember van, elnyomás és félelem uralkodik az országban. A megkérdezettek többsége szocialista országra ismert a "boldog országban", csupán egyharmaduk gondolt *valamelyik* szocialista országra "boldogtalan országgént". A válaszadók négyötöde kapitalista országban szeretne élni, de még ezek döntő hányada is szocialista országot jelölt meg "boldog országgént".¹

A mítosz tipikus példájával állunk itt szemben, egy átmoralizált értékeket hirdető, azaz morális formába öntött ideológiai mítosszal, amely nemcsak a mindennapi gondolkodásban figyelhető meg. Dolgozatunkban e modern mítoszképződés néhány sajátos problémájával foglalkozunk.

A *mítosz* eredetileg a primitív közösségek természeti és társadalmi környezetükre vonatkozó tapasztalataik rendezésének formája volt. A közösségek élményei fejeződtek ki benne szimbolikus formában. A tartalmat képzetszerűen és metaforikusan jelentette meg. Az abszolúttá fokozott, irracionális, a csoda felé tartó ábrázolásmód jellemezte.

A mítoszban a fölismert valóságtartalmak önkényesen konstruált összefüggésrendszerbe rendeződnek, miáltal a már megismert jelenségek elvesztik eredeti jelentésüket. Kezdetben a valóság gondolati meghaladásának kísérletét jelentette, majd ezt a funkciót a társadalmi tudatformák közül elsősorban a művészet, a tudomány, a filozófia vette át.

Ám a társadalmi tudatformák megjelenése után sem veszett el a mítosz jelentősége, s *mint a mindennapi tudat sajátos szerveződési formája* a modern társadalmakban is megmaradt, s ebben az értelemben mindmáig behatol a művészetekbe, a filozófiába, politikába, ideológiába is.

A *modern mítosz* is a mindennapi élethez és gondolkodáshoz illeszkedik. Keletkezésének alapja mindmáig az emberi cselekvés korlátozottsága, az elidegenedett viszonyok, az objektum-szubjektum kapcsolatának elmosódottsága és egyben megmerevedése. A modern s bürokratizálódott társadalmakban az emberek elvesztik nemcsak társadalmi kapcsolatukat, hanem a kettős elidegenedés következtében a társadalmi kontaktusok iránti szükségleteik érzését is, azaz nem pusztán atomizálódnak, hanem "monadizálódnak". Olyan társadalmi szituációban élnek, ahol az embereknek nincs valóságos kontaktusuk egymással, valóságos konfliktusaik nem tudatosulnak bennük, reakcióiknak nincs semmi köze a helyzet reális tényeihez.

A mai mítoszok bizonyos értelemben valláspótlékok, a vallás apologetikus, vagy tiltakozó formáit képviselik ott, ahol a hagyományos vallásosság nem bizonyul hatékony közösségszervező erőnek.

A modern mítoszok tudományos mezben lépnek fel. A tudományosság látszatát keltik azzal, hogy a valóságos törvényszerűségeket áltörvényszerűségekké helyettesítik, meghamisítva ábrázolják a társadalom törvényszerűségeit és az emberi törvényszerűségeket.

A szekularizált modern mítoszok jellegzetesen az elidegenedés modern polgári formájának produktumai. Az értelmes élet perspektívájának átláthatatlansága, a hiteles emberi élet megvalósításának akadályai hamis értékek számtalan mítoszához hozzák létre. A modern mítoszok a társadalom megzavarodottságára utalnak, s a bennük megjelenő átmoralizált értékek a kritikai gondolkodást, a zavarok észrevezését és a cselekvést nehezítik, illetve akadályozzák azáltal, hogy -- ellentétben a régi mítoszokkal -- nem a természet egyes törvényszerűségeit antropomorfizálják, hanem a valóság tényleges

antropomorf vagy antropomorfizált jelenségeit dezantropomorfizálják. A modern társadalomban következképpen a mítosz mítosza jelenik meg, amely az emberbe helyezi a mítoszt, másképpen kifejezve az irracionálist az emberben találja meg,² ezáltal a külső világ erői lesznek antropomorfak, emberszabásúak (pl.: emberarcú szocializmus). A modern mítosz dezantropomorfizációjának eredménye, hogy szétszakítja "az antropologikus ember, valamint a nem antropologikusan antropomorf társadalom kapcsolatát".³ A modern mítosz dehumanizálja a világot, miáltal a cinizmus sajátos formáját hozza létre, amivel a hatalom adott formájának erősítését segíti elő.⁴

Az elidegenedett viszonyok között a hatalomnak saját uralma biztosításához manipulálnia kell az emberi tevékenységet, ehhez meg kell teremtenie a maga mítoszt. Mitikus formában kell láttatnia saját helyzetét, és a legvalóságosabb tényeket is.⁵ A hatalom tehát a mitikus látásmód alátámasztására hozza létre a mítosz mitológiáját. Amikor mítoszt alkot, egyfelől az elidegenedést evidenciának fogja fel, másfelől manipulálja is azt. A mitikus látásmód sajátos emberképet alakít ki, s a mítosz eredményeképpen a gyakorlatban megjelenik a manipulált ember.

A *manipuláció* és a mítosz szorosan összekapcsolódik. Minden manipuláció csak mítosz nevében történhet. A manipuláció az emberi autonómia korlátozását szolgálja, megfosztja az embert az önálló koncepció lehetőségétől, az önálló gondolkodástól. Míg az autonóm ember képes a lehetőségek feltárására, a lényeg megragadására, a valóságra befolyást gyakorló aktív döntéshozatalra -- azaz belülről irányított ember --, addig a manipulált ember a számára adott lehetőségek közül válogat, szelektál, kívülről vezényelt lényé válik.

A manipulációnak vannak *durva formái*, amelyek nyílt befolyásolást jelentenek (pl.: a cenzúra, a választójog megnyirbálása, a párttevékenységek megrendszabályozása stb.), de a modern társadalmakban jelentősebb a *burkolt befolyásolás*, amely láthatatlan, pszichológiai eszközökkel dolgozik, látszatokat teremt, amely az embert közömbössé teszi az igazi tények iránt. A burkolt befolyásolás egyik fontos eszköze a *propaganda*. A propagandának mindig is igazolnia kell a társadalom által ex hypothesi igaznak tartott tételek kétségbevonhatatlan tekintélyét, s kimutatnia, hogy ez a tekintély a hatalom által támogatott ügy oldalán áll. Arra törekszik, hogy irányt adjon "az általános érzések és vágyakozások egymást követő mozgalmainak, de azért nem sokat tesz, hogy ilyen mozgalmakat teremtsen".⁶

Demokratikus államban a propagandák versengnek a közösség támogatásáért. A totális államokban egyetlen propagandista van, az állam. A diktatórikus propaganda a diktátor kormányzatának legitimizálására törekszik, mert még egy diktátor sem kormányozhat korlátlan ideig alattvalói beleegyezése nélkül. A totalitárius államokban a

diktátor számára "nem elég annak általános elismerése, hogy kormányzása törvényes, azt is megköveteli alattvalóitól, hogy mind egyformán gondolkozzanak és érezzenek".⁷

A diktatórikus propaganda azt kívánja elérni, hogy a nép egy törzs módjára legyen homogén, s ehhez teljes konformitást kell kialakítani az egyénekből.

A manipuláció modern, pszichológiailag kidolgozott formái létrehozzák a "belletrisztikus" lelkületű embereket; akik szívesen képzelik bele magukat a fejlődésbe, a gondolkodás látszatformáiba. Politizálnak, anélkül, hogy politizálnának, demokratikus fórumokon gyakorolják a demokráciát, anélkül, hogy a demokráciát gyakorolnák, közéletiek, anélkül, hogy valóságos közéleti tevékenységet folytatnának. A bürokratikus diktatúrák, amelyek elég erősek ahhoz, hogy a nekik kiszolgáltattakat belsőleg is megtörjék, az intézményeket odaadóan szolgáló embereket szükségszerűen belső passzivitásra, és ezzel emberi énjük elvesztésére "nevelik". Az ilyen viszonyokból nem származhatnak objektív cselekvési normák, ezért "minden közreműködő egyén *tisztán partikuláris szubjektivitásba süllyed* (az én kiemelésem: K. F.), a félelem és remény fatális uralma alá kerül, így az ember valódi aktivitása pusztán szorgalmas, gyakran elembertelenítő passzivitássá korcsosul". A bürokratikus tevékenység az embert a változni nem tudás monotóniájába süllyeszti. A manipulált emberek "kifelé mutatott életükben a lehető legnagyobb, állandó aktivitást mutatják, egyidejűleg azonban lényegükben fogva teljesen passzívak a valódi emberiség értelmében uniformizáltan üresek".⁸ A munkájában és mindennapi életében manipulált ember a többi területen is manipulálttá válik, autonómiája felmorzsolódik, a fogyasztástól a világnézetig, a gondolkodástól az érzelemig. Az ember megszűnik valóban autonóm lényként létezni. Ezek a viszonyok termelik ki az autonóm ember, a totális ember, vagy kommunista ember mítoszt.⁹

A mítoszok átmenetileg, határesetekben, pozitív funkciót is betölthetnek, akkor, amikor az elavult és megrögzült gondolkodási és magatartási sémákból szakítják ki az embereket. Ekkor a cselekvés gerjesztőivé válhatnak, mert minden egyén igazolást keres szenvedélyeire, s a mítoszok pontosan ezt az igazolást adják meg.

A mítoszok mint a cselekvés gerjesztői rokoníthatók az *utópiával*, ami a remény elveként a cselekvés mással nem helyettesíthető alkotóeleme, értelmet adhat a mindennapi cselekvésnek.

Ugyanakkor mítoszt és utópiát egyaránt a dialektikátlanság, történetietlenség, időtlenség, azaz a tudományos módszertan elvetése és annak közvetlen magyarázattal való helyettesítése jellemzi. E jellemzőik alapján mítosz és utópia egyaránt a *hamis tudat* értelmében vett ideológia sajátos megjelenési formája. Tartalmaik beszüremlenek a *nagy ideológiákba* is, de azoknál kevésbé koherensek, artikuláltak, gyakran kiesnek a

racionális gondolatmenetből. Ezért nem tudományos hipotézisként, hanem inkább dogmaként hatnak.

A mítosz hamis tudati formaként való felfogása arra is rámutat, hogy a hamis tudat nem egyszerűen téves ismeret. Nem a helyes ismeretek hiányát jelenti, hanem a világ jellegzetes módon történő elsajátítását. A modern mítoszoknak az ideológiába való behatolása az ideológiai tételeket is mitikus tartalommal ruházza fel. Egy ideológiai tétel akkor válik mítosszá, ha tilos megkérdőjelezni az ideológiai kijelentések egzisztenciális tartalmát, tényként kell elfogadni azt, ami magyarázatot, kritikai felülvizsgálatot kívánna. A mítoszalkotás folyamatába be vannak építve társadalmi, vagy személyes érdekeltségek, ezért az emberek rákényszerülnek a hamis tudati tartalmak elfogadására, mert aki nem fogadja el azok érvényességét, nem egyszerűen más vélemény képviselője lesz, hanem hitetlen, eretnek, cinikus, ellenség stb.

Minden ideológia valamely osztály nevében képviseli a nembeliséget. Az ideológia által meghatározott cselekvési program realizálását adott történelmi feltételek határozzák meg. Minden olyan ideológiai állásfoglalás, amely eltekint a nembeliség megvalósításának konkrét történelmi feltételeitől, általában véve az emberhez fordul, általánosan az emberért akar fellépni, üres frázissá, utópiává változik.

A sztálini diktatúra időszakában a marxizmus--leninizmus ideológiája is hasonlóképpen az általánosból indult ki. Még az utóbbi évtizedben, a szocializmusról folytatott tudományos vitákat követően is megmaradt a szocializmus tartalmára vonatkozó elvont, dialektikátlan felfogás, amely szerint a szocializmus olyan társadalom, ahol "minden az emberért az ember javára" történik, nincs kizsákmányolás, benne a kollektívizmus és humanizmus érvényesül, s amely társadalmi rend a békére törekszik. E megfogalmazás alapján erősödhetett meg az a közvélekedés, hogy nálunk a lakosság túlnyomó többsége szocializmust akar. (Valóban, nem lehet olyan normálisan gondolkodó ember, aki ezzel ellentétes tartalmú társadalmat akarna.) A propaganda az ideál rangjára emelte az előítéleteket és szenvedélyek realitásait, azt sugalmazva, hogy "az, aminek lennie kellene, az az ami van, csak még sokkal inkább".¹⁰ A propagandában közvetített ideológiai tételeknek a gyakorlatban nem volt megfelelőjük, azaz nem rendelkeztek egzisztenciális tartalommal.

A mítosznak az ideológiába való beszüiremlése eltorzítja az ideológiát. Ha a filozófiai gondolkodásba hatol be, a filozófiát az ontológiai vizsgálódástól szakítja el. Ekkor az ideológia és a filozófia is -- mint ahogyan a mítosz -- sajátos nyelvhasználati móddá válik. A preszuppozícióknak, a feltételezéseknek a nyelvben működő logikája jelenik meg bennük. Egy mondatnak akkor tulajdonítunk igazságértéket, ha teljesül a referálás egzisztenciafeltétele. Azzal tehát, hogy beszélünk valamiről, sugalljuk annak

a létezését. Ha nem kérdezzük rá a kijelentés igazságtartalmára, akkor a "semmiről" beszélünk. Ekkor születik meg a mítoszalkotás lehetősége, ami két mozzanatot foglal magában: először kiemel valamit a meghatározó tényezők rendszeréből, ezt abszolút magyarázó elvvé stilizálja, majd a magyarázatot erkölcsi értékítélettel telíti. Szerkezetéből következően lehetővé válik, hogy a mítosz olyant képviseljen, ami a valóságban nem létezik, arra ad módot, hogy a "semmit" létezővé tegye. A mítosz paradoxona ebből következően az, hogy "a mítosz addig mítosz, míg nem tartják annak (igazságértéket feltételeznek róla), s amikor mítosznak tudják, akkor megszűnik mítosznak lenni, mítoszként funkcionálni."¹¹

Ha a *filozófia* is a mítoszra jellemző nyelvhasználatra alapoz, azaz a filozófia nem foglalkozik az *ontológiával*, akkor elmélet helyett pseudobeszéddé válik, kijelentései sem nem igazak, sem nem hamisak, egyszerűen nincs igazságértékük. "Egyáltalán megszűnt a nyelv deskriptív funkciója, hogy egyedül a hangulati-kifejező funkciót engedje érvényesülni."¹²

A hetvenes évek második felétől nem véletlenül tapasztalható a magyar marxista filozófiában újra erőteljesebben az ontológia felé fordulás. Felvetődött az igény, hogy a szocialista társadalom ontológiáját ki kell dolgozni. A sztálini típusú "szocialista" rendszerek vizsgálata mind elméleti, mind gyakorlati szempontból nagy jelentőségű. A magyar filozófiai életben -- tudomásunk szerint -- elsőként Szilágyi Imre tett kísérletet a sztalinista rendszerek ontikus alapjának feltárására. Álláspontja a mítoszok mint hamis tudati konstrukciók újrateremtődésére is magyarázattal szolgál, ezért koncepcióját röviden ismertetjük.¹³

Az eddig szocialistának nevezett társadalmakban a konkrét társadalmi *lét alapja* nem egyéb, mint a társadalom majdnem egészében államosított tulajdonviszonyainak egyik változata. Következésképpen ezeknek az államosított termelési viszonyoknak az összességén, mint adott *alapon* nyugszik az ideológiai, egyáltalán a "szubjektív faktor" a maga intézményeivel együtt.

A társadalom ontikus alapjának az államra jellemző szempontok szerinti vizsgálata alapján az eddigi "szocialista" forradalmak nem "a társadalomhoz" vezettek el, hanem a tőle elidegenedett ideologikus hatalom szférájába, az államba, amely a társadalomtól különvált (elidegenedett) közhatalom, illuzórikus közösség, erőszakszervezettel rendelkező intézmény, *imaginárius élet*. Ontológiailag tehát az államosításkor minden, tulajdon, oktatás, kultúra, filozófia, etika, még a vallás is, egy *imaginárius szférába* került, olyan mértékben, amilyenben azt az államforma és annak típusa bekebelezte. Ettől kezdve minden viszonylagosan független társadalomontológiai szintér működési mechanizmusát a mindenkori vezetők

ideologikusan képzelt célja, hatalma és befolyása diktálta. A "személyi kultusz" idején az állam még tovább imaginalizálódott, karizmatikus, szinte szakrális lett. A hatalmi elit saját hatalma legitimizálására teremtette meg a szocializmus, proletárdiktatúra, szocialista demokrácia stb. mítoszáit. A forradalmak eredményeképpen azonban nem proletárdiktatúra jött létre, hanem egyszemélyi vagy párt- és kormánydiktatúra. Nem tarthatók fenn tovább tehát a létező szocializmushoz, a proletárdiktatúrához kapcsolódó mítoszok, s az ellenforradalom mítosza sem, mert a szocialista országokban eddig megkísérelt, vagy sikeresen végbement felkelések, forradalmak nem a "proletárdiktatúra" ellen irányultak, hanem a párt- és kormánydiktatúra ellen.

Mai társadalmunkban a "mítosztalanítás" folyamata megy végbe. Ugyanakkor újabb mítoszok keletkezésének is tanúi vagyunk. Megjelent a piacgazdaság, a reprivatizálás, a demokrácia, a nyugati társadalmi modellek stb. mítosza, amelyekben szintén fellelhető a konkrét feltételek figyelmen kívül hagyása, a dialektikátlanság.

A társadalom ontológiai elemzése arra figyelmeztet, hogy nem lehet újabb mítoszok teremtésével a válságból kivezető utat megtalálni. Szilágyi Imre szerint a *"filozófia javaslata sem lehet más mint az hogy az államostott társadalmat vissza kell vezetni profán önmagához"*.¹⁴ De ez nem mehet végbe pusztán társadalomfilozófiai alapelvek felcserélésével. Újra az ideologikum és ezzel együtt a mítoszteremtés szférájába jutnánk, ha pusztán az államcentrikust váltanánk át társadalomcentrikusra. A *létezésre* kell figyelniünk. Nem az általában vett államot kell tagadnunk, hanem *"a hatalmas személyi egyeduralmát szükséges valódi, a demokrácia intézményeivel garantált közösségi társadalommá szervezni"*.¹⁵ Ellenkező esetben a valóság megváltoztatásának reális alternatívái helyett újabb mítoszokat hozunk létre.

Jegyzetek

1. Lásd: Szabó Ildikó: A politikai tudat törésvonalai c. tanulmányát. Világosság 1989. 10. 762--771.
2. Erre utal a 20-as években kialakult, a szocializmus -- munkásosztály -- párt viszonyának sztálini felfogása. A szocializmus mint tökéletes társadalom a koncepció előfeltevése. Megvalósítása a proletariátus történelmi küldetése. A párt, a proletariátus élcsapata közvetlenül kifejezi a szocializmus érdekeit. Az igazsággal ellentétes érdekeltisége a pártnak nem lehet, világnézeti kiinduló elvei tudományosak, ezért a párt döntései szükségképpen helyesek. Az egyén is lehet tökéletes, ha a párthatározatokat maradéktalanul végrehajta. A párt döntései helyesek csak az egyéni hibák következtében, és csak a végrehajtásban kereshetők kizárólag a hiányosságok.
3. Hermann István: A polgári dekadencia problémái. Kossuth 1967. 209.
4. Jól fejezi ki ezt a cinizmust a 30-as évek Szovjetuniójában az ideológia és a gyakorlat viszonya. Ekkor fogalmazódtak meg a "legfőbb érték az ember" és a "nálunk a munka becsület és dicsőség dolga" jelszavak, miközben: "1932-ben hozták meg azt a törvényt, amelynek értelmében az állami, szövetkezeti tulajdon fosztogatóit, megkárosítóit halálbüntetéssel sújtották. Enyhítő körülmények esetén a halálbüntetést 10 évi szabadságvesztésre lehetett változtatni. 1935-től e törvény hatálya alá került minden 12. életévét betöltött személy. 1937-től ilyen bűncselekményekért 25 évi szabadságvesztés járt. A kortársak tanúsítják, hogy a büntető megtorlások módszereit dolgozók tömeges felelősségre vonása jellemezte, valóságos verseny indult a büntetőjogi felelősségre vont személyekkel kapcsolatos mennyiségi mutatók növeléséért... Jelentéktelen szabálysértésekért, bagatell vétségekért kijár a büntetőjogi felelősségre vonás és a súlyos büntetés." (Moszkovszkije Novosztyi 1980. február 14-i száma.) Idézi Pataki Ferenc In: Világnézet és erkölcs a mai magyar társadalomban. Kossuth 1988. 17.
5. A hatalom megteremti saját ellenségképét, azt a "nép ellensége" formájában jeleníti meg, s mindazokat, akik a hatalmi ambíciókra nézve veszélyesek lehetnek, kikapcsolja a társadalomból, vagy fizikailag megsemmisíti.
6. Aldous Huxley: Divatok a szerelemben. Európa 1984. 202.
7. Uo. 203--204.
8. Lukács György: Szolzsenyicin regényei. Világosság 1989. 10. 740.

9. A szocialista ember tökéletessé merevített képe jelenik meg az etikában is: "a szocialista ember számára életszükséglet a munka, tudatosan formálja a társadalmi viszonyokat, a világ és önmaga megismerésére, megértésére és megváltoztatására törekszik, elsajátítja és továbbfejleszti a kulturális értékeket, magánéletét összhangban tartja a közösség életével, egészséges, edzett személyiség, aki ismeri és megtartja a szocialista erkölcs normáit, aki a javuló anyagi feltételek között szocialista módon él." Lásd: A marxista etika alapjai II. A szocialista--kommunista erkölcs elmélete. (Egységes jegyzet.) Tankönyvkiadó 1977. 18.
10. Aldous Huxley: Id. mű 205.
11. Kelemen János: A mítosz-képződés mechanizmusa a mindennapi életben. Világosság 1973. 4. 216--217.
12. Uo. 217.
13. Szilágyi Imre koncepciója röviden kifejtve megtalálható az Erkölcs és világnézet a mai magyar társadalomban c. kötetben. Kossuth 1988. 142--145.
14. Uo. 144.
15. Uo. 145.